

Et spørgsmål om tillid?:

Tillid i velfærdsstaten og i Hans Otto Jørgensens Ida og Axel-trilogi

Anne-Marie S. Christensen, Syddansk Universitet

Det er en veletableret kendsgerning, at borgere i de nordiske velfærdsstater udmærker sig ved at udvise en høj grad af 'generaliseret, social tillid' – og at graden af denne tillid er stadigt stigende. Målet med denne artikel er ikke at deltage i de pågående diskussioner om forklaringen på dette fænomen (se for eksempel Bjørnskov 2011; Rothstein og Uslaner 2005; Nannestad 2008). I stedet er målet at afsøge, hvordan forskellige former for tillid påvirker menneskers livsbetingelser og livsforløb, i hvilken forstand tillid er central for vores sociale relationer, samt at se på sammenhængen mellem tillid og frihed inden for en stat. Undersøgelsens perspektiv er både filosofisk og litterært. Der tages udgangspunkt i en arbejdsdeling mellem filosofi og litteratur, hvor filosofien anvendes til at undersøge nogle generelle sammenhænge – mellem retfærdighed og velfærdsstat, mellem velfærdsstat og tillid, mellem to forskellige tillidsbegreber – mens litteraturen fremviser en mulig menneskelig livsverden, som etablerer et realitetskrav til filosofien; her specifikt at den skal imødekomme de mange måder, hvorpå tillid og mangel på tillid er med til at forme personernes livsbetingelser i Hans Otto Jørgensens Ida og Axel-trilogi (2001, 2002, 2007). Dermed tegnes et billede af tillidens betydning i menneskers sociale liv, der skal bruges som grundlag for en fortolkning af fænomenet generaliseret social tillid og dens rolle i velfærdsstaten.

Universelle velfærdstater og generaliseret tillid

Udgangspunktet for det følgende er en empirisk påvisning af, at den nordiske velfærdsstat i særlig grad er i stand til at sikre ikke bare velfærd, men en grundlæggende social tillid mellem mennesker. Globalt har man undersøgt udbredelsen af social tillid siden 1981 (World Values Survey), og vi kan i denne sammenhæng notere os to interessante kendsgerninger. Hvis vi ser på udbredelsen af tillid, finder vi først, at generaliseret social tillid er mest udbredt blandt borgerne i en række veletablerede velfærdsstater som Norge, Sverige, Danmark, Finland, Canada og i lidt mindre grad Storbritannien og USA. Hvis man ser på udbredelsen af tillid over tid, finder man imidlertid store forskelle, idet tillidsniveauet over de sidste tre årtier er faldet i for eksempel Storbritannien og USA, mens det er steget i Danmark og flere andre nordiske lande. Således har danskere ifølge den seneste undersøgelse fra 2005-08 et af de højeste tillidsniveauer i verden, idet hele 76 % udviser generaliseret social tillid (Larsen 2011, 114).

Man har altså i de nordiske velfærdsstater haft særlig succes med at sikre og udbrede social tillid mellem sine borgere. Og dette er ikke nødvendigvis et tilfælde. Forskellen mellem udviklingen i tillid i hhv. de nordiske velfærdsstater og Storbritannien og USA falder sammen med en indflydelsesrig klassifikation af forskellige typer af velfærdsstater som hhv. socialdemokratiske og

liberalistiske. Denne klassifikation er lavet ud fra 3 parametre: graden af ulighed i indkomst og status, om velfærd primært varetages af det offentlige eller det private, samt i hvor høj grad sociale ydelser tilbydes som en rettighed, der gør den enkelte borgers eksistens uafhængig af markedet (Arts og Gelissen 2010, 569-571).

Den liberalistiske model, som Storbritannien og USA falder inden for, er kendetegnet ved en relativ stor ulighed, en høj grad af private velfærdstiltag og ved, at ydelser oftest kun tilbydes efter en vurdering af, at borgeren har et særligt behov. Til forskel fra dette er den nordiske model kendetegnet ved en relativ lille ulighed, en stærk offentlig sektor med en høj grad af skattefinansiering af velfærd og ved universelle ydelser, der, som det i Danmark er tilfældet med bl.a. folkepension, børnepenge, SU og uddannelse, tilbydes til alle borgere uden skelnen til individuelle behov. Det fremhæves også, at den nordiske model er drevet frem af et stærkt ideal om social lighed, og at de universelle ydelser sikrer en lav grad af markedsgørelse af den enkelte borger (Christiansen og Makkola 2006, 10-12). Desuden finder man i de nordiske stater en stærk fokus på ligestilling og kvinders rettigheder samt et frit arbejdsmarked, som sikrer borgerne en relativt høj levestandard bl.a. gennem et stort udbud af vellønnede stillinger i den offentlige sektor (Larsen 2011, 116-120). Generelt kan man sige, at den nordiske model kan forstås "in terms of broad tax-financed public responsibility and legislated, collective, and universalistic solutions that respect employment interests yet aim at welfare and equity goals" (Kautto 2010, 600).

Men ud over disse kendetegn har det desuden vist sig, at den nordiske velfærdsstat også understøtter og øger borgernes generelle tillid til hinanden. Og dette synes at være en god ting. I hvert fald kan man statistisk påvise en række gavnlige effekter af et højt tillidsniveau. På det personlige plan finder man, at mennesker, som er tillidsfulde, generelt har et mere positivt syn på demokratiske institutioner, er mere tilbøjelige til at deltage i politisk arbejde og foreningsliv, at de giver mere til velgørenhed, samt at de er mere tolerante. Tillidsfulde mennesker er desuden mere tilfredse med og glade for deres liv, ligesom de generelt har en større tiltro til, at de selv kan påvirke dette (Rothstein og Uslaner 2005, 41; Rothstein 2010, 19). På et samfundsmæssigt niveau kan man påvise, at stater med en udbredt grad af tillid har fordele i forhold til konkurrenceevne, deres økonomiske kapacitet og ydeevne (Levinsen 2007, 73).

Ud fra rent kvalitative mål synes der således at være gode grunde til at søge at understøtte den sociale tillid inden for et samfund. Men vi vil koncentrere os om en anden problemstilling, nemlig om tillid også kan siges at spille en særlig, konstituerende rolle for vores sociale liv, både i forhold til vores personlige, sociale relationer og i forhold til retfærdiggørelsen af en bestemt statsform. De to spørgsmål vil blive undersøgt sideløbende, men vi lægger ud med at se på det sidste, spørgsmålet om retfærdiggørelsen af staten.

Velfærdsstaten i filosofien – et snapshot

Det er ikke retfærdigt. Vi ønsker det, bladrer tilbage og kigger nøjere efter. Det *skal* være retfærdigt, men det er *ikke* retfærdigt. Det har ramt Moster. (Jørgensen 2001, 12)

Ifølge den politiske filosofi skal staten være *stabil og retfærdig*. Dette billede af staten hviler på to grundlæggende indsigter. Den ene er indsigten i menneskelivets kontingens, dets udsathed og sårbarhed; staten skal – om nødvendigt gennem magt – etablere en basal sikkerhed for dens borgere. Den anden er indsigten i menneskets behov for retfærdighed, for at leve i en stat, som kan legitimere sin magt over for hver enkelt borger (jf. Williams 2005, 4-6). Traditionelt har man i den dominerende, liberalistiske tradition inden for den politiske filosofi derfor fokuseret på to spørgsmål. Hvad skal der til for at sikre en stabil politisk sammenslutning? Og hvornår kan denne sammenslutning siges at være retfærdig? Og man har set disse spørgsmål som to sider af samme sag. Retfærdighed kræver, at staten sikrer ethvert menneske et råderum, inden for hvilket det kan leve sit liv, for eksempel i form af basale frihedsrettigheder. Og staten bliver stabil, netop fordi borgerne opfatter staten som retfærdig pga. den individuelle frihed, som staten sikrer. Begge greb ekspliciteres fornemt hos den fremtrædende liberalistiske teoretiker John Rawls, hvis svar på spørgsmålet om stabilitet og retfærdighed er smukt i al sin enkelthed. At staten er retfærdig vil sige, at den sikrer en *fair* fordeling af borgernes frihed og muligheder. Og en fair stat er en stabil stat, fordi alle borgere vil acceptere et frit og fair udgangspunkt (Rawls 1971).

En fair stat er altså ikke bare retfærdig men også en stat, hvis eksistens er sikret. Undersøgelsen af samspillet mellem kontingens og retfærdighed leder dog den politiske filosofi videre. Fairness kræver, at vi alle er lige i udgangspunktet. Dette er imidlertid ikke vores *faktiske* udgangspunkt. Når vi kastes ind i verden, er vores livsomstændigheder vidt forskellige; vi fødes med forskellige talenter, evner og udfordringer, fysisk og psykisk, og vi fødes ind i forskellige familier, forskellige socialgrupper. I udgangspunktet er vi ikke alle lige. "Det er ikke retfærdigt", noterer man sig i den politiske filosofi, men: "Det *skal* være retfærdigt". Så vi må kompensere de borgere, hvis frihed og muligheder er mere begrænsede end andres; vi må sikre, at alle har de basale *forudsætninger* for at udøve deres frihed, dvs. en vis indtægt, sundhed, uddannelse, tryghed.

Men hvordan sikrer man, at alle mennesker i udgangspunktet har lige muligheder? Et bud fra den politiske filosofi er *held-egalitarismen*, som tager udgangspunkt i en grundlæggende distinktion mellem handlinger på den ene side og talenter og baggrund på den anden. Vores handlinger er vi selv ansvarlige for, og vi må derfor selv tage konsekvenserne af disse; selv hvis disse konsekvenser begrænser vores muligheder. Men vores særlige talenter og vores sociale baggrund er vi ikke herrer over; her er vi blot ofre for held eller uheld, og vi har derfor ret til en vis kompensation for et særligt uheldigt udgangspunkt (White 2010, 24-7, se også Dworkin 2000). Staten bør altså kompensere for uligheder i borgernes udgangspunkt og sikre alle en grundlæggende velfærd, betingelserne for overlevelse, basal sundhed og uddannelse etc.

Således fødes, i den filosofiske liberalisme, ideen om velfærdsstaten, et stykke tid efter den var blevet et politisk og samfundsmæssigt mål i store dele af verden. Idealet om velfærdsstaten er således intimt forbundet med indsigten i, ikke bare menneskets generelle sårbarhed, men det enkelte menneskes *særlige* sårbarhed og udfordringer. Og indsigten i, selvfølgelig, at dette menneske kunne være en selv.

Den liberalistiske egalitarisme, den liberalistiske velfærdsfilosofi om man vil, underbygger således en velfærdsstat, der tilbyder ydelser til borgere med særlige behov, og hvis lighedsideal er begrænset. Målet er ikke størst mulig lighed, men udelukkende lighed *i udgangspunktet*. Hvis borgerne ud fra dette udgangspunkt træffer valg, som medfører en høj grad af ulighed, er det ikke statens opgave at gribe yderligere ind. Der lægges således op til en model, der snarere ligner den liberalistiske end den nordiske velfærdsstat.

Den liberalistiske egalitarisme har dog to grundlæggende problemer, idet den i en vis forstand sikrer borgerne for dårligt, både i forhold til velfærd og frihed. Det første problem er, at den reelt er utilstrækkelig i forhold til at sikre borgerne lige muligheder. Vores muligheder påvirkes ikke blot af vores sociale baggrund og talenter, men også af vores forhold til andre mennesker. Vi er gensidigt afhængige af hinanden, og vi må ofte handle ud fra en tillid til, at andre forvalter denne afhængighed på bedste vis. For at kunne udfolde vores muligheder må vi leve i et samfund, som gør det muligt for os at etablere sunde, sociale relationer (Anderson 1999). Men sunde sociale relationer kan ikke sikres blot ved at give alle et rimeligt udgangspunkt, de er snarere betinget af, at statens borgere anser hinanden for ligeværdige, og at de møder hinanden med tillid. Men det er tvivlsomt, om man kan sikre ligeværdige og tillidsfulde relationer i stater, som er kendetegnet ved udbredt ulighed i status og ressourcer – også selvom denne ulighed måtte være selvforskyldt.

Det anden problem er, at det liberalistiske velfærdsideal synes at indebære en indskrænkning af borgernes frihed. Liberalismens grundtanke er som sagt, at staten er retfærdig, for så vidt som den sikrer borgerne det videst mulige mål af frihed, og velfærdsstatens mål er i denne optik at sikre borgerne de muligheder, som tillader dem at handle frit og selvstændigt. Men, lyder indvendingen, velfærdsstaten vil i sig selv undergrave denne selvstændighed, fordi den træffer en række grundlæggende valg, som i stedet burde være op til borgerne selv. Et eksempel er, at staten for at sikre borgernes grundlæggende behov bliver nødt til at påtage sig retten til at definere disse behov og til at definere, hvad der skal til for at opfylde dem. Men retten til at definere, hvilke behov er vigtige, er i en liberalistisk tradition udelukkende en ret, der tilfalder den enkelte borger. I stedet for at sikre frihed og reelle valgmuligheder ender staten således med at definere og begrænse borgernes muligheder. Velfærdsstaten bliver en formynderstat (Boshammer og Kayss 1998, 377-8; jf. Marsland 1996).

Generelt prioriterer man i den egalitaristiske liberalisme et individualistisk perspektiv, ud fra hvilket man søger at sikre den enkelte lige muligheder og et vist mål af frihed. Men dermed opstår der et spændingsforhold mellem individuel frihed og statslig sikring af velfærd samt en risiko for, at man fejler i forhold til begge hensyn. Man kan for det første ikke sikre de sunde relationer mellem borgere, som er en reel forudsætning for, at de har lige muligheder. Og man kan for det andet ikke fuldt ud sikre den enkelte borgers frihed, fordi denne begrænses af statens ret til at definere, hvad der er vigtigt i borgernes liv.

Et spørgsmål er, om liberalismen delvis står i vejen for en forståelse af de konkrete forudsætninger for borgernes lige muligheder og frihed, fordi det er tvivlsomt, om vi kan forstå forudsætningerne for frihed og lige muligheder ud fra et rent individuelt perspektiv. Et andet

spørgsmål er, om man med den nordiske velfærdsmodel har fundet alternative løsninger på disse problemer. I forhold til problemet vedrørende frihed er det åbenlyst, at man ved som i den nordiske model at udbyde universelle sociale ydelser – frem for ydelser betinget af en konkret behovsvurdering – minimerer risikoen for, at staten udvikler sig til en formynderstat, fordi staten dermed afstår fra at vurdere borgerens individuelle livsvalg, men blot forholder sig til, om borgeren befinder sig i en generel kategori; om vedkommende er forældre, over en vis alder, under uddannelse etc. Og i forhold til spørgsmålet om lige muligheder er der noget, som taler for, at man ud fra den nordiske velfærdsmodel bedre kan imødekomme det faktum, at borgernes muligheder påvirkes af deres gensidige afhængighed og af det deraf følgende behov for tillid til hinanden. Vi vil forfølge dette andet spørgsmål ved at se på en litterær beskrivelse af sammenhængen mellem frihed, tillid og sociale relationer.

Ida og Axel-trilogien

... det er ikke sådan, at han sætter sig ned og vil huske, men nogle gange er det, som om han har sig selv som dreng et sted indeni.
(Jørgensen 2007, 475)

Hans Otto Jørgensens Ida og Axel-trilogi omfatter tre romaner udgivet i årene 2001 til 2007. Den strækker sig over en periode fra 1930'erne til i dag, og dens fortælling udgår fra en mindre gård i Salling. Således omfatter værket hele den periode, hvor ideen om den danske velfærdsstat blev undfanget, udviklet og realiseret, men perioden beskrives fra et perspektiv bundet til samme stats periferi eller udkant. Parallelt til placeringen i velfærdsstatens udkant udvises der i værket grundlæggende ingen interesse for den større samfundsmæssige fortælling; i stedet udfoldes blot en del af velfærdsstatens baggrund.

Det fremhæves gerne, at trilogien handler om brydningen "mellem frihed og bundethed, mellem udfoldelse og inddæmning" og om "mødet, sammenstødet, konflikterne mellem modernitet og tradition i det landlige Danmark" (Skyum-Nielsen 2008) eller mere prosaisk om "landbokulturens afvikling fra omkring 1970 til nu" (Nielsen 2007). Mere korrekt vil det være at sige, at den udfolder historien om en familie. Om brødrene Erik og Ejner og deres fødegård, om Eriks løsrivelse og Ejners overtagelse af gården, om Ejners ægteskab med Ida og om børnene, Axel, som Ida bringer med sig ind i ægteskabet, og Rune, deres fælles barn. I det følgende skal vi i en vis forstand se på brydningen "mellem frihed og bundethed", men målet er ikke at undersøge, hvordan denne brydning udfolder sig for enkeltindivider. Vi skal snarere undersøge, hvordan de måder, et menneske kan leve i frihed og bundethed, er betinget af dette menneskes helt grundlæggende, sociale relationer og af de tillidsforhold, som etableres her. Vi vil derfor fokusere på Ida og Ejners barndom og følge, hvordan de som voksne er formet af barndommens grundlæggende erfaringer med tillid.

Uden tillid? Tilfældet Ida

Hun stamper salmevers, stavelse for stavelse, stamper og stamper, som om hun stamper ordene op af gulvet, ud af knoglerne på sig selv. Men ordene er uden betydning, versene har ingen mening. Der er ingen farve, det er fuldkommen meningsløst. (Jørgensen 2001, 27)

Et yderpunkt i beskrivelserne af børns tillid og voksnes forvaltning af samme er fortællingen om den ene af trilogiens hovedpersoner, Ida. Hun vokser op hos sin far Peter Glæsel. Glæsel er en drømmer, evigt optaget af store planer og evigt på farten fra den ene til den næste, mens han i realiteten kun lige opretholder sin egen og Idas eksistens på samfundets absolutte bund.

Et af de stærkeste træk ved beskrivelsen af Idas opvækst – barndom er, som det også pointeres i romanen (Jørgensen 2001, 32) et for stærkt ord – er, at hverken Glæsel eller andre voksne spiller nogen synderlig rolle. De er blot årsager til ydre forandringer, for eksempel når Ida skal i skole eller skal flytte fra en bolig til en ny. Således møder vi Ida:

Ida skider i hønsehuset. Hun lægger lorten, og hønsene spiser den eller lader den ligge. Hun står ikke og ser på det, men trækker bukserne op og skynder sig ud for ikke at blive bidt af lopperne.

[...] Ida er syv år, så er hun ni. Hun har den dukke, den skænder hun på. Hun skænder, fordi den griser sig til. Hun lægger den i seng, straffer den på den måde og tager den op igen og knuser den, holder så meget af den. Hun holder ikke af den. Hun vil slet ikke kendes ved den.

Hun er elleve, men hun har ingen drømme, hun leger ikke. Hun har syet dukkens knapøjne i og pillet dem ud igen. Hun ved ikke, hvad det er, den ser. Hverken når den har øjne eller når den ikke har.

Det er dumt. De flytter. [...]

Der er ingen buttethed for de voksne at forglemme sig i, ingen babysødme. Hun er en fugl, en dyreunge, lige så nøgen og grim og pjusket. [...] Hun bruger de pindede arme til at skubbe sig væk med, falder ikke til mod den andens krop, men der er da heller ingen kroppe der vil have hende, hun bliver ikke taget op.

Hun vil ikke trøstes, men stivner af afvisning og mistænksomhed også ved det gode ord. Hun er ingenting, hun findes ikke og vil ikke findes. (Jørgensen 2001, 25-6)

Ida træder ind i verden uden at have nogen, der kan indføre hende i de mest basale ting, hvordan man leger: Hvordan man drømmer, hvordan man ser, hvordan man bliver trøstet. Ida vokser op uden basale, sociale relationer til andre og uden, at der er nogen, som imødekommer hendes helt basale behov, hjælper hende med at orientere sig i verden og med at danne sig som menneske. Ida har ingen steder at placere sin tillid, for der er ingen, der varetager den. Så Ida bliver stampende, rivende oprører fra starten. Men Ida er ikke fri. I stedet er hun "ingenting", for uden

basale relationer har hun ingen mulighed for at blive til som menneske og dermed ingen mulighed for overhovedet at forstå, hvad frihed er, og hvad hun skal gøre med den.

I en vis forstand bliver Ida først til som voksen, da hun får mulighed for at oplære sig selv. Som ung pige får hun en gave af Glæsel, den eneste gave, vi hører om, nemlig et gebis. Men før hun kan tage sine nye, stærke tænder i munden, må resterne af hendes egne hives ud, og en form for symbolsk fødsel følger. "Hun bliver voksen med munden fuld af blod. Hun svælger det og skider det ud. Det er hendes adgangskort. Fra den ene time til den anden" (Jørgensen 2001, 34). Ida bliver til her, fordi hun først nu kan gå i gang med at lære alt det, som hører til at være menneske. Gennem sin ungdom skaber hun en række relationer til andre, fru en i huset, hvor hun tjener, veninden Elsebeth, elskeren, den tyske Doktor Ernst. Og vi følger, hvordan hun langsomt lærer, hvad hun føler, hvad det er, at nogen tager hensyn til én, hvordan man tager hensyn til sig selv, hvordan det er at være ked af det, at have fri, at have et værd. Først da disse grundlæggende erfaringer er på plads, kan Ida i nogen som helst forstand siges at have mulighederne for at handle frit.

Men disse muligheder er stadig begrænsede. Vi noterer os også, at der er noget, Ida ikke kan lære, nemlig at slippe bevidstheden om, at hun er sårbar, udsat. Det eneste, Ida har lært i sin barndom, er, at omstændighederne kan ændre sig, at man kan ende i kartoffelmarken, i tørvemosen, i hullet, i ingenting. Derfor bliver alle hendes forhold til andre forbeholdne, afgrænsede og i en vis forstand kalkulerede. Hun er aldrig i stand til at glemme det helt basale behov for at skærme sin sårbarhed, for at overleve.

Det ændrer sig først langsomt, da hun selv får et barn, Axel.

Drengen patter på hende, og hendes patter bliver som en geds. Hun ved ikke hvad hun skal kalde ham, Klump, Stump eller Pludderbasse. Harry foreslår Axel. Axel er ikke et navn. Men det er et navn.

Axel.

Det siger hende ikke noget. [...]

Og så alligevel, lidt efter lidt, begynder hun at kendes ved ham.

For sig selv.

Som en hemmelighed.

Ingen må vide. (Jørgensen 2001, 108)

Axel er undtagelsen. Alle andre forhold, som Ida indgår i, er betingede; de ligner aftaler eller kontrakter, hvor man får en ting, mens man afgiver noget andet. Selv da hun og Ejner, langsomt, men som det fremstår i romanen, oprigtigt, forelsker og gifter sig, holder Ida fast i sit forbehold. Det er simpelthen for farligt at have *fuld* tillid til andre.

Det er hele tiden den dobbelte følelse, hun kan få hvad hun vil have, men det koster. (Jørgensen 2001, 114)

Det er den storhed. At hun har fået de stuer, spisebord og polstrede møbler, gården med fagblade og rudekuverter og bil. [...]

Frem for fattigdommen, at være ene med Axel. Det er hendes mareridt. At leve af offentlig forsørgelse, at stå med våde sutter på en trappe og tigge.

Hun bider tænderne sammen, det har hun lært fra det første [...]. For at de skal synes om hende. (Jørgensen 2002, 149)

I romanen kan det se ud som Ida har gode grunde til sit forbehold. For det beskrives præcist, hvordan hende og Axels ophold på gården, selv efter giftermålet, er et ophold på Ejners og specielt Ejners fars nåde. Det er ikke deres hjem, det er et sted, hvor de, gennem hårdt arbejde, får lov til at blive. Spørgsmålet er blot, hvad der er årsag, og hvad der er grund. Er Ida forbeholden, fordi hun kan mærke, at hun og Axel ikke fuldt hører til? Eller kommer de aldrig til at høre til, netop fordi hun er ude af stand til at have uforbeholden tillid til sin mand og de mennesker, som bliver hendes familie? Det forbliver et åbent spørgsmål, specielt i hendes forhold til Ejner.

Hun er hans lys. Det er det, han prøver at fortælle hende. Og det er det, hun ikke vil være.

Hun vil have, at han skal lyse for sig selv. For er hun hans lys, går hun ind på det, er hun bange for, han en dag skal puste hende ud.

Det ved hun alt for meget om verden til. (Jørgensen 2001, 144)

Det er selvfølgelig ikke tilfældet, at Ida ikke har en relation til Ejner – at hun slet ikke har tillid til ham eller de andre mennesker i hendes liv. Men det er en forbeholden tillid. Og hendes forbehold begrænser ikke bare hendes relationer, men også hendes muligheder for at handle, hendes frihed.

Betinget og grundlæggende tillid. Baier og Hertzberg

For at få et overblik over, hvad det er, Ida ikke magter, vil vi vende os mod en udredning af to forskellige tillidsforhold. Begge de opfattelser af tillid, som vi skal se på, anser tillid for at være et grundlæggende etisk fænomen. Ifølge den første opfattelse er tillid fornuftsmæssigt begrundet, betinget og eksplicit. Tillid er noget, man bevidst vælger til og fra på baggrund af en vurdering af, om den er begrundet. I modsætning hertil er tillid ifølge den anden opfattelse hverken fornuftig, betinget eller eksplicit, men snarere en generel holdning til et andet menneske. Målet er her at vise, at denne anden form for tillid er konstitutiv nødvendig for basale, sociale relationer.

Den første opfattelse af tillid udfoldes af filosofen Anette Baier. Baier ser det som essentielt, at tillid er noget, vi aktivt kan opretholde eller ødelægge. Derfor, hævder hun, bør tillid altid være baseret på en konkret vurdering af, om en person fortjener vores tillid, og vi bør således have kriterier og standarder, ud fra hvilke vi vurderer, om det i forhold til personen er rimeligt at udvise tillid. "Reasonable trust will require good grounds for such confidence in another's good will, or at least the absence of good grounds for expecting their ill will or indifference. Trust then [...] is accepted vulnerability to another's possible but not expected ill will [...] toward one (Baier 1986,

235). At vise tillid er at acceptere, at man er sårbar. Denne sårbarhed opstår, fordi vi alle er afhængige af, at andre mennesker varetager visse af vores goder; at de forvalter vores pensionsopsparing, passer vores børn, behandler os, når vi er syge. "Trust is accepted vulnerability to another's power to harm one, a power inseparable from the power to look after some aspect of one's good" (Baier 1991, 113; se også Baier 2004, 187).

Lars Hertzberg har imidlertid indvendt, at Baier forveksler tillid med et andet fænomen, nemlig pålidelighed, det *at stole* på et andet menneske. Han påpeger to grundlæggende forskelle mellem det at have tillid til en person og det at stole på hende. For det første er spørgsmålet, om en person er værd at stole på, et spørgsmål, som vi stiller med et specifikt formål. Vi kan overveje, om hun er pålidelig i arbejdsmæssige sammenhænge, og det handler om noget andet, end hvis vi overvejer, om vi kan stole på, at hun kommer til tiden. Spørgsmål om pålidelighed er altså målrettede og afgrænsede; vi kan stole på en person i én henseende, mens vi i andre finder hende højst upålidelig. For det andet kan vi vurdere en persons pålidelighed ud fra uafhængige kriterier, som er givet sammen med vores formål med vurderingen, for eksempel kriterier, der fastsætter, hvad det er at være arbejdsom eller punktlig. Vores vurdering er således afhængig af en eksisterende praksis med veletablerede standarder og af, at vi kender denne praksis.

Hertzbergs påstand om, at Anette Baier redegør for pålidelighed snarere end tillid, er overbevisende. Men da vi faktisk også bruger begrebet tillid om relationer, hvor vi blot stoler på andre, vil vi her vælge at omtale fænomenet pålidelighed som *betinget eller afledt tillid*, dvs. en form for tillid, som vi kun rimeligt bør udvise, hvis vi på forhånd vurderer, at den er berettiget. Dette er den eneste form for tillid, som Ida kan udvise. Hun kan have tillid til andre på grundlag af en bevidst og begrundet vurdering af, i hvilke henseender og i hvilket omfang de er til at stole på. Og hendes tillid er således betinget; hun er altid rede til at trække den tilbage, hvis det ikke mere er rimeligt at opretholde den.

Hertzberg pointerer imidlertid, at der er en række træk ved fænomenet tillid, som Baier helt overser. Det første er det tilsyneladende paradoks, at vi ofte først opdager, at vi har haft tillid til andre, når tilliden brydes. Et eksempel er, når barnet første gang opdager, at dets forældre har løjet om noget vigtig, men det samme sker, hvis vores venner, ægtefæller, kollegaer pludselig forråder vores tillid. Det andet træk er, at vi ofte ikke kan give grunde for, hvorfor vi har tillid til folk, eller rettere, vi vil for det meste helt afvise at begrunde vores tillid og i stedet henvise til, at vi *selvfølgelig* har tillid til vedkommende. Vores tillid vil endda i mange tilfælde være modstandsdygtig over for modbeviser; man kan sige, at tillid involverer en "confirmation bias" eller en form for kognitiv inertie (jf. Lagerspetz 1996, 44). I de tilfælde, hvor vi finder spørgsmålet om begrundelse af vores tillid rimeligt, er der snarere tale om, at noget allerede har rokket ved vores tillid. Dermed kommer tillid til at fremstå som tiltro ud over eller ligefrem imod tilgængelige beviser, som en hasarderet eller direkte irrationel omgang med andre. Men pointen er en anden. Når vi har tillid til en person, indtager vi en holdning til hende, som betyder, at vi finder strategiske og prudentielle overvejelser irrelevante; behovet for retfærdiggørelse er simpelthen fraværende (Hertzberg 1988, 310-11; se også Lagerspetz 1996, 51-4).

Ud fra dette hævder Hertzberg, at *grundlæggende* tillid er et ganske anderledes fænomen end afledt eller betinget tillid (for et lignende skel se Pedersen 2011, 53). For det første er grundlæggende tillid ikke afgrænset, den angår vores generelle holdning til en person. Vi har altså enten tillid til en person eller ej, og hvis tilliden er til stede, gælder den personen som sådan, den er ikke begrænset til dette eller hint karakteristikon. "When I trust someone, it is *him* I trust; I do not trust certain things *about* him. If I trust someone there cannot be certain respects in which I distrust him. Distrusting him would mean that I myself retained the ultimate judgment concerning the respects in which he was to be trusted; but then I would not really have placed my trust in *him*" (Hertzberg 1988, 315). For det andet afhænger denne form for tillid ikke af en forudgående vurdering. I stedet er situationen omvendt. Grundlæggende tillid er en forudsætning for at kunne have et ubetinget forhold til en anden; det er en tillid til, at vedkommende vil én det bedste, og at selv det, vi ikke kan forstå eller overskue, gøres for vores skyld.

Denne form for tillid – og den tilknyttede udleverethed og afhængighed – er konstitutivt nødvendig for vores vigtigste forhold til andre, i vores forhold til venner, kærester, familie. Men Hertzberg pointerer også, at fundamental tillid spiller en særlig rolle i vores udvikling som mennesker, i forholdet til vores forældre eller værger, i vores indførelse i bestemte former for praksisser, i forhold til visse sociale institutioner. Hertzberg fremhæver her en pointe fra Ludwig Wittgenstein.

As children we learn facts; e.g., that every human being has a brain, and we take them on trust. [...] The child learns by believing the adult.

I really want to say that a language-game is only possible if one trusts something (I did not say 'can trust something'). (Wittgenstein 1974, hhv. §§ 159-60 og § 509)

Når man skal lære at tale, eller når man skal indføres i en ny praksis, må man som udgangspunkt have tillid til andre, ellers kan man ikke lære, hvad der gælder som grunde for hvad, hvad der gælder som det samme osv. Denne tillid er ikke begrundet, og den kan ikke begrundes, for man har netop endnu ikke lært at give begrundelser. Tilliden er således en nødvendig forudsætning for, at man bliver indført i den orden, som sproget eller praksissen repræsenterer. Den er nødvendig for ens udvikling, basalt set. "The baby enters a life, where a certain place has been prepared for it. The parents, by acting to its cues in certain ways, create a pattern to which the baby will live" (Lagerspetz 1996, 79). Først når vores liv har fået form, først når vi er indført i en bestemt praksis, kan vi begynde at overveje, hvad der er rimeligt, hvad der er velbegrundet osv.

En vigtig pointe i Hertzbergs analyse af tillid er, at den som har tillid ofte vil stræbe efter at overkomme behovet for tillid for selv at blive et selvstændigt og kompetent individ. Og at den, hvor tilliden placeres, har et ansvar for at gøre sig selv overflødig; forældres mål bør være, at barnet selv skal lære at gebærde sig og forstå andre mennesker; lærerens mål, at eleven selv bliver en kompetent udøver af faget. Hvis man er målet for en anden persons tillid, pålægges man altså et særligt ansvar for at bidrage til, at den anden bliver i stand til at handle selvstændigt, til at udfolde sin frihed så at sige, og at vedkommende bliver i stand til, retrospektivt, selv at kunne

vurdere det, hun har lært. En frihed, som dog stadig forudsætter fundamental tillid, fordi frihed netop hviler på tilliden til, at andre vil hjælpe og støtte én i ens valg. Det er denne form for tillid og den tilhørende frihed, som Ida aldrig bliver i stand til fuldt at udfolde i sit ægteskab med Ejner.

Den fundamentale tillid er således grundlæggende, fordi den er nødvendig for vores udvikling, men også fordi den er vores naturlige holdning til andre, så længe vi ikke har grunde til at mistro dem (se også Løgstrup 1956, 17-37; Pedersen 2011, 54). Det skal dog ikke skygges for, at fundamental tillid – som Ida hele tiden er sig smertefuldt bevidst – ikke er en risikofri holdning, for den etablerer et asymmetrisk afhængighedsforhold mellem mennesker. Når man udviser fundamental tillid til en anden person, blotter man sig, netop fordi tilliden er uforbeholden og omfatter et element af usikkerhed, som i sagens natur ikke kan elimineres. At udvise tillid er at gøre sig selv sårbar – uden forbehold og uden rimelige begrundelser. Til gengæld får den person, som man viser tillid til, et ansvar for at forvalte tilliden på bedst mulige måde. Dette er specielt tydeligt i forholdet mellem børn og voksne, men samme asymmetri findes i tillidsforhold mellem voksne. Når man har tillid til sin ven eller sin elskede, så forudsætter man, at de ikke forråder denne tillid, og man opgiver forsøget på at efterprøve, om tilliden nu også er velbegrundet. Fundamental tillid er ikke bare etisk, men også grundlæggende og ubetinget. Og den er et fænomen, som ikke kan forstås, hvis man udelukkende ser på det isolerede menneske, den kan kun forstås som en gensidig, asymmetrisk relation mellem mennesker, som på den ene side gør os særligt sårbare og på den anden stiller os over for særlige krav og et særligt ansvar.

En overflod af tillid: Tilfældet Ejner

Vi lytter, vi lægger øre til, blader i albummet. Ejner er drømmer, men lige nu er han i stalden, han er fanget af arbejdet, at det jo *skal* gøres. (Jørgensen 2001, 10)

Vi kan belyse dette forhold, hvis vi vender os mod Ejners historie. Hans barndom er ganske anderledes end Idas. Der er ingen tvivl om, at Ejner bliver elsket af sine forældre, at de vil ham det bedste og søger at hjælpe ham med at finde sig til rette i verden. Og Ejner bliver set, hans forældre ser hans styrker, hans greb om arbejdet på gården, hans omhyggelighed, men også hans svaghed, "det mørke ved Ejner", hans melankoli. Og de søger at skabe ham et rum, en orden, hvor han kan leve med de styrker og svagheder; de bestemmer, at han skal overtage gården, opdrager ham som landmand. Med Hertzberg kan vi sige, at Ejner vokser op i en grundlæggende tillid til sine forældre; en tillid, som de varetager så godt, som de kan.

Men kun så godt, som de kan. Hvad Ejners forældre, bønderne, ikke kan, er at klæde ham på til selvstændighed. Deres verden er bundet til gården og til nødvendigheden af, at gården består. Så Ejner oplæres som Ida til nødvendighed, ikke den rå nødvendighed af at skulle overleve, men nødvendigheden af arbejdet, af bundetheden til landet, af, at nogen må føre gården videre, af, at han hører gården til. Ejners tillid varetages, men muligheden for at blive et selvstændigt menneske, at vælge selv, forbliver lukket.

Men når moderen spørger, hvad han tror, der vejer tungest for Herren, det fri eller det ufri, ved han det godt. Det behøver han ikke tage sig af, det hiter Herren nok rede i. Det er kærligheden.

Han synes bare ikke alligevel, det er helt retfærdigt. Han mener, der må være noget andet også. Han ved ikke *hvad*. Han stammer. (Jørgensen 2001, 16)

Grundlæggende tillidsforhold er som sagt også afhængighedsforhold, og de kan forkrøble os, netop fordi der heri etableres rammer og en orden, som former os, før vi selv kan reflektere og give retfærdiggørelser. I Ejners tilfælde er rammen så snæver, at han slet ikke kan formulere frihedens mest grundlæggende spørgsmål, spørgsmålet om, hvad han *vil*; hans længsel bliver "for ubestemmelig, for stor, for omfattende" (Jørgensen 2001, 66), umulig at sætte ord på.

Kontrasten til lillebroren Erik, som rejser til København, studerer, vælger en ny uddannelse, er enorm. Hvor Erik har friheden til løbende at forme sit eget liv, der kan Ejner ikke andet end følge det spor, som allerede er lagt ud for ham. Romanens kollektive fortællerstemme noterer sig nøgternt uretfærdigheden.

De skilte dem, moren og Sivertsen, ikke for at nogen af dem skulle miste noget ved det, der skulle ingenting tages fra den ene og gives til den anden, og så alligevel, når man tænker efter, når man ser Ejners stampen op gennem det tunge sand, når man ser Erik allerede er til vejs på klitten, var det egentlig så kynisk. Det var så kalkuleret. (Jørgensen 2002, 147)

Ejner minder os om en form for liv, som efterhånden er os fremmed, nemlig det at oplæres til ét bestemt liv, at blive formet i en ramme så smal, at ens længsel i forhold til ens livsmuligheder bliver umulig at tilpasse. Han husker os på, at friheden til at vælge mellem blot én valgmulighed, per definition, ikke er frihed.

Social tillid

Vores udgangspunkt er som sagt den kendsgerning, at man i de nordiske velfærdsstater finder et miljø, som i særlig grad er fremmede for social tillid. Og Ida og Ejners historier viser os, at fundamental tillid er en nødvendig forudsætning for frihed, både i den forstand, at frihed forudsætter et miljø, som muliggør fundamental tillid til andre, og i den forstand, at tilliden må varetages således, at den tillidsfulde med tiden får forudsætningerne for frit at kunne udfolde sit liv. Spørgsmålet er nu, om social tillid overhovedet har lighedspunkter med fundamental tillid, eller om den snarere er beslægtet med betinget frihed.

Det spørgsmål, som bruges til at måle social tillid, lyder på engelsk således: "Most other people can be trusted?", mens der på dansk spørges: "Alt i alt – mener De, at folk er til at stole på?", og svarmuligheder på dette spørgsmål er ikke graduerede, men begrænset til enten ja eller nej (Rothstein 2010, 20; Frederiksen 2011, 201). Det er ikke helt enkelt at fastlægge, hvad folk helt

præcis svarer på, når de svarer på dette spørgsmål. En ting, som står klart, er, at svaret på spørgsmålet ikke vedrører specifikke situationer, og at det handler om folk i al almindelighed. Spørgsmålet om generaliseret tillid er formuleret så generelt, at svaret på det ikke kan hvile på konkrete vurderinger af andre, men i stedet må sige "noget om den indstilling, som respondenterne har til mødet [med andre] på forhånd. Vi kan intet sige om, hvilken betydning denne indstilling har for, om respondenterne faktisk udviser tillid i det ene eller det andet møde" (Frederiksen 2011, 206).

Social tillid er således udtryk for en generel indstilling eller holdning, og der findes en række bud på, hvordan denne holdning skal fortolkes. En fortolkning er, at respondenternes holdning er udtryk for en generel risikokalkule vedrørende fremtidig omgang med andre baseret på for eksempel respondenternes tidligere erfaringer med andre mennesker, deres oplevelse af kriminalitet i samfundet og deres erfaringer med myndighederne (Larsen 2011, 115-16). Ifølge en anden fortolkning er holdningen snarere udtryk for respondenternes generelle, moralske vurdering af deres samfund og medborgere (Rothstein 2010, 19; Delhey and Newton 2003). Og i en tredje fortolkning lægger man vægt på, at generaliseret social tillid adskiller sig fra den tillid, som vi udviser inden for vores afgrænsede, sociale grupper, fordi den netop er udtryk for en tillidsfuld holdning til mennesker, som ikke nødvendigvis ligner os selv, og som vi ikke nødvendigvis har nogen specifik relation til eller viden om. "Social tillid afviger altså her grundlæggende fra individuel tillid, fordi tilliden bliver udvidet til at omfatte mennesker, som den tillidsfulde part ikke har direkte information om" (Svendsen 2012, 15). Man understreger her, at mens tillid til ens egne, sociale grupper kan være årsag til interessekonflikter og i sidste ende sociale spændinger i samfundet som helhed, da er social tillid et udtryk for, at man som samfundsborger deler et bånd med alle andre borgere i samfundet (Rothstein og Uslaner 2005, 45).

Samlet peger fortolkningerne på, at social tillid mere ligner fundamental end betinget tillid. For det første er social tillid – som fundamental tillid – ikke begrænset. Den er ikke udtryk for, at vi stoler på vores medborgere i bestemte henseender, men derimod for vores helt generelle opfattelse af dem. For det andet hviler social tillid ikke på konkrete vurderinger, og den henviser ikke til konkrete kriterier. Det sidste bliver åbenlyst, alene ud fra det faktum, at der hersker så stor uenighed om, hvilke kriterier respondenterne henviser til; i de tre fortolkninger indgår således kriterier for hhv. rationel opførsel, moralsk opførsel og social sammenhængskraft. Og selvom der i alle fortolkningerne indgår generelle vurderinger, udgør disse blot baggrunden for social tillid som en generel holdning til andre, en mistroiskhed eller tillidsfuldhed, der præger fremtidige vurderinger af, om andre er tillidsværdige. Det vil sige, at selvom social tillid hviler på ens livserfaringer, kan den ikke gives konkrete begrundelser, simpelthen fordi målgruppen er så omfattende, og fordi den er udtryk for et komplekst sæt af helt generelle kriterier.

Hvor fundamental tillid er en generel holdning til, at en bestemt anden person vil én det bedste, er social tillid altså en holdning til, at andre generelt lever op til overordnede, fornuftmæssige og moralske standarder. Forskellen mellem de to er begrundet i, at social tillid netop handler om mennesker, som man i udgangspunktet ikke har nogen direkte relation til, og

som derfor ikke har et særligt ansvar over for én og ens liv. Men dermed kan social tillid, ligesom fundamental tillid, ses som "en hasarderet eller direkte irrationel" omgang med andre mennesker. Vi kan jo aldrig *vide*, om alle vores medborgere fortjener vores tillid. Men igen er pointen en anden, nemlig at social tillid må forstås som den holdning, at det generelt set er irrelevant og unødvendigt at foretage konkrete vurderinger af, om andre er tillidsværdige. Dermed følger det på den ene side, at social tillid gør os sårbare over for hinanden. Og det følger på den anden, at vi som samfundsborgere pålægges et ansvar for at tage vare på andres sociale tillid. Men kan illustrere dette med et enkelt eksempel, fremført af Gert Tinggaard Svendsen. Når mennesker ud over det danske sommerland opsætter små ubemandende boder med nye kartofler og friske jordbær, så gør ejeren sig sårbare over for andre, for muligheden af tyveri eller hærværk. Men dermed får alle vi andre et ansvar for at forvalte ejerens tillid på bedste vis; vi får for eksempel et ansvar for at huske at lægge en 20'er i den dertil opstillede pengekasse, hvis vi tager en bakke jordbær.

Den generelle lære er, at social tillid som fundamental tillid kun kan forstås *relationelt*. Fra et individuelt perspektiv virker det som sagt hasarderet eller direkte irrationelt at sætte sine varer ubevogtede hen ved vejkanten. Men hvis vi anskuer social tillid som en relation, kan vi se, at den er en holdning mellem samfundsborgere, som omfatter en accept af både vores gensidige sårbarhed og af vores gensidige ansvar. Vigtigt er det, at denne tillidsfulde holdning øger vores muligheder for at gøre en lang række ting, for eksempel at sælge og købe jordbær, som ville være umulige, hvis vi hele tiden var på vagt over for andre. Udbredt social tillid øger således vores frihed, fordi vi dermed opgiver forsøget på hele tiden at sikre os selv og vores projekter i forhold til andre mennesker.

Frihed, tillid og velfærd

Ifølge den liberalistiske egalitarisme synes der at være en grundlæggende modsætning mellem individuel frihed og statslig sikring af velfærd. Vores undersøgelse af tillid peger imidlertid på, at man i liberalismen overser en række forudsætninger, som må være opfyldt, før man reelt kan udfolde sin frihed.

Den første forudsætning handler om tillidens betydning for frihed på det personlige niveau. Ida og Ejners historier er historier om hhv. for lidt og for meget tillid. Idet Ida vokser op, uden at nogen imødekommer hendes tillid, begrænses alle hendes overvejelser og valg – og i sidste ende hendes frihed – af spørgsmålet om overlevelse. Og idet Ejner vokser op med for meget tillid, tilliden til, at han bliver noget bestemt, afskæres han fra friheden til selv at forme sit liv. I et større samfundsmæssigt perspektiv hænger deres historier sammen. Det er netop, fordi Ejners forældre ser deres overlevelse som knyttet til gården, at de nødvendigvis må opdrage ham til at overtage den (selvom de selvfølgelig kunne have valgt at opdrage ham på samme måde, selv hvis denne nødvendighed var fraværende).

For lidt og for meget tillid. Velfærdsstaten kan selvfølgelig ikke forhindre sådanne historier; den kan ikke sikre os gode erfaringer med fundamental tillid i vores personlige liv. Men

velfærdsstaten tilbyder os – i det mindste som voksne – rammer, der giver os mulighed for at rette op på vores personlige erfaringer. Velfærdsstaten sørger for den basale frihed, at overlevelse er en ret. Og lige så vigtigt, velfærdsstaten åbner valgmuligheder, også for dem, som først har lært, at de ingen har. Og idet velfærdsstaten tilbyder alternative måder at overleve på, forsvinder behovet for at videregive så snævre rammer som dem, Ejner vokser op under. Det, man overser i liberalismen, er, at 'lige muligheder' forudsætter muligheden for at udvikle en selvstændig forståelse af disse muligheder og en tillid til, at de reelt er åbne for én. Og et samfund, hvor vi tør udfolde disse muligheder, dvs. et samfund kendetegnet ved social tillid. Dette er de sociale forudsætninger for frihed.

Velfærdssamfundet spiller således en central rolle i forhold til tillid som forudsætning for individuel frihed både på det personlige og det sociale niveau, fordi det forholder sig til, at frihed også påvirkes af forholdet mellem borgere. Og i forhold til andre modeller er den nordiske model for velfærdsstaten – som vi har set – markant bedre til at understøtte og fremme social tillid. Men hvis den nordiske velfærdsstatsmodel virkelig er en medvirkende faktor i forhold til at fremme og sikre social tillid, er dette et argument for, at denne model (eller andre statsmodeller som kan udfylde den samme rolle, men her synes der pt. ikke at være nogen konkurrenter) er en statslig forudsætning for reel frihed.

Man finder i velfærdslitteraturen ofte en opmærksomhed over for, hvordan velfærdssamfundets mange muligheder kan følges af en angst og et truende tab af mening (se for eksempel Kjældgaard 2011, 17-22). Men hvordan vi skal forvalte vores muligheder, er altid, som også Villy Sørensen husker os på, op til os selv; i forhold til den opgave spiller velfærdsstaten ingen rolle. Det, velfærdsstaten sikrer, er, at vi har muligheder at forvalte; den sikrer "baggrunden for den enkeltes personlige eksistens" (Sørensen 1959, 221). I samme ånd er Ida og Axel-trilogien et værk, som husker os på, at selvom forvaltningen af frihed ikke er problemfri, så er det meget værre ikke at have nogen muligheder eller kun at have én. Og det husker os på, at det først er, når vi har reelle valgmuligheder, når vi er i stand til at se alternativer, at vi kan stille spørgsmålet om retfærdighed. Det er således et spørgsmål, som først åbner sig for Ida ved trilogiens afslutning.

Lyngen blomstrer. Der er dug. De går hånd i hånd, selv om stien næsten er for smal. De ler. Ida tænker på Inger. Hun fortæller om det, og de bliver stille.

Det er kræft.

Det har hun ikke fortjent.

Et dårligt ægteskab.

Ida bliver ligefrem vred. Det har hun ikke prøvet før, hun har bare accepteret det. *Livets tilskikkelser*, som det hedder. Som Henry siger. (Jørgensen 2007, 481)

Så i den forstand kan man se velfærdssamfundet som sikringen af, at alle har, ikke bare frihed, men muligheden for selv at stille spørgsmålet om retfærdighed. Og tillid til at retfærdighed også kan gælde en selv.

Litteratur

- Anderson, Elizabeth. "What is the point of equality?". *Ethics* 109/2 (1999): 287-337.
- Arts, Wil A. og John Gelissen. "Models of the Welfare State", in F.G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger og C. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Baier, Anette. "Trust and Antitrust". *Ethics* 96/2 (1986): 231-260.
- Baier, Anette. *Trust*. The Tanner Lectures on Human Values, Princeton University, 6.-8. Marts, 1991.
- Baier, Anette. "Demoralization, Trust, and the Virtues", in C. Calhoun (red.), *Setting the Moral Compass. Essays by Women Philosophers*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bjørnskov, Christian, Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen. "På sporet af den skandinaviske tillid" in P. Hegedahl og G.L.H. Svendsen (red.), *Tillid – samfundets fundament. Teorier, tolkninger, cases*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011.
- Boshammer, Susanne og Matthias Kayss. "Review Essay: The Philosopher's Guide to the Galaxy of Welfare Theory: Recent English and German Literature on Solidarity and the Welfare State". *Ethical Theory and Moral Practice* 1/3 (1998): 375-385.
- Bouillon, H. *Freiheit, Liberalismus und Wohlfahrtsstaat. Eine analytische Untersuchung zur individuellen Freiheit im Klassischen Liberalismus und im Wohlfahrtsstaat*. Baden-Baden: Nomos, 1997.
- Delhey, Jan, og Kenneth Newton. "Who Trusts? The Origins of Social Trust in Seven Societies". *European Societies* 5/1 (2003): 93-137.
- Frederiksen, Morten. "Uddannet til tillid". In P. Gunelach (red.), *Små og store forandringer. Danskernes værdier siden 1981*. København: Hans Reitzel, 2011.
- Hertzberg, Lars. "On the attitude of trust". *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy* 31/3 (1988): 307-322.
- Jørgensen, Hans Otto. *Helt og heltinde*. 2001. *Ida og Axel. Trilogien*. København: Gyldendal, 2008.
- Jørgensen, Hans Otto. *Den fotograferede dreng*. 2002. *Ida og Axel. Trilogien*. København: Gyldendal, 2008.
- Jørgensen, Hans Otto. *Med plads til hundrede køer*. 2007. *Ida og Axel. Trilogien*. København: Gyldendal, 2008.
- Kautto, Mikko. "The Nordic Countries", in F.G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger og C. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Kjældgaard, Lasse Horne. "An Open System with an Objective External to Itself": The Rapprochement Between Danish Politics and Literature in the Golden Age of the Welfare State, 1950-1980". *Scandinavica* 50/1 (2011): 9-26.
- Larsen, Christian Albrecht (2011). "Typer af velfærdssamfund, social kapital og tillid", in P. Hegedahl og G.L.H. Svendsen (red.), *Tillid – samfundets fundament. Teorier, tolkninger, cases*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011.

- Lagerspetz, Olli. *The Tacit Demand. A Study in Trust*. Åbo: Åbo Akademis Tryckeri, 1996.
- Løgstrup, K.E. *Den etiske fordring*. København: Gyldendal, 1956.
- Nannestad, Peter. "New work on trust: what have we learnt, if anything". *Annual Review of Political Science* 11 (2008): 413-436.
- Marsland, David. *Welfare or Welfare State? Contradictions and Dilemmas in Social Policy*. London: Macmillan, 1996.
- Nielsen, Peter. "Landbolitteraturens store mester". *Information*, 09/11/2007.
- Pedersen, Esther Oluffa. "Tillid, socialitet og moral" in P. Hegedahl og G.L.H. Svendsen (red.), *Tillid – samfundets fundament. Teorier, tolkninger, cases*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Rothstein, Bo og Eric M. Uslaner. "All for All: Equality, Corruption, and Social Trust". *World Politics* 58/1 (2005): 41-72.
- Rothstein, Bo. "Happiness and the Welfare State". *Social Research* 77/2 (2010).
- Skyum-Nielsen, Erik. "Kolort mere end kolorit". *Information*, 06/03/2008.
- Svendsen, Gert Tinggaard. *Tillid*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2012.
- Sørensen, Villy. "Velfærdstat og personlighed", in *Digtere og dæmoner. Fortolkninger og vurderinger*. København: Gyldendal, 1959.
- Williams, Bernard. *In the Beginning was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*, Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Wittgenstein, Ludwig. *On Certainty / Über Gewissheit*. Oxford: Blackwell, 1974.
- World Values Survey, www.worldvaluessurvey.org